

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i05.007>

ARAB ADABIYOTIDA MAQOMA JANRINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Do‘smatov Sanjar Toshpo‘latovich
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab adabiyotidagi maqoma janrining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va badiiy xususiyatlari tadqiq etilgan. Maqoma istilohining etimologiyasi, janrning paydo bo‘lish omillari hamda uning mumtoz arab nasridagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot davomida Badi uz-Zamon al-Hamadoni, al-Hariri, al-Johiz kabi mashhur adiblarning maqoma janri rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Shuningdek, maqomalarning arab va Sharq adabiyotidagi ahamiyati hamda boshqa xalqlar adabiyotiga ko‘rsatgan ta’siri ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: maqoma, arab adabiyoti, mumtoz nasr, Badi uz-Zamon al-Hamadoni, al-Hariri, badiiy nasr, janr, arab madaniyati.

Аннотация. В данной статье исследуются процесс формирования, этапы развития и художественные особенности жанра макамы в арабской литературе. Освещаются этимология термина «макама», причины возникновения жанра и его место в классической арабской прозе. В ходе исследования анализируется вклад известных писателей, таких как Бади аз-Заман аль-Хамадани, аль-Харири и аль-Джахиз, в развитие жанра макамы. Также раскрывается значение макама в арабской и восточной литературе, а также их влияние на литературу других народов.

Ключевые слова: макама, арабская литература, классическая проза, Бади аз-Заман аль-Хамадани, аль-Харири, художественная проза, жанр, арабская культура.

Abstract. This article examines the formation, stages of development, and artistic features of the maqama genre in Arabic literature. The study highlights the etymology of the term “maqama,” the factors behind the emergence of the genre, and its place in classical Arabic prose. The contribution of prominent writers such as Badi al-Zaman al-Hamadani, al-Hariri, and al-Jahiz to the development of the maqama genre is analyzed. In addition, the

article discusses the significance of maqamas in Arabic and Eastern literature, as well as their influence on the literature of other nations.

Keywords: maqama, Arabic literature, classical prose, Badi al-Zaman al-Hamadhani, al-Hariri, artistic prose, genre, Arabic culture.

Kirish. Arab mumtoz adabiyoti Sharq madaniy merosining eng boy va sarmazmun yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu adabiyotda she‘riyat bilan bir qatorda nasriy asarlar ham muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, X asrdan boshlab arab nasrida yangi badiiy shakllarning yuzaga kelishi adabiy tafakkur taraqqiyotining muhim bosqichiga aylandi. Ana shunday o‘ziga xos janrlardan biri maqoma janri bo‘lib, u badiiy nasrning yuksak namunasi sifatida shakllandi.

Maqoma janri o‘zining murakkab badiiy uslubi, qofiyali nasri, boy til vositalari va ijtimoiy hayotni aks ettira olishi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Ushbu janr orqali o‘rta asr arab jamiyatining turmush tarzi, axloqiy qarashlari hamda insoniy munosabatlari yorqin ifoda etilgan. Maqomalar nafaqat adabiy-estetik ahamiyatga, balki tarixiy va madaniy qiymatga ham ega.

Mumtoz arab adabiyotining muhim tarmog‘i bo‘lgan mumtoz arab badiiy nasrining shakllanishi biroz kechikib ketganiga qaramay, o‘z taraqqiyotining muayyan bosqichlarida (masalan, X asrda) katta va ta’sirchan muvaffaqiyatlarga erishdi. Garchi bir qarashda arab yozuvchilari asosan badiiy nasr shakllarini rivojlantirish bilan mashg‘ul bo‘lgandek tuyulsa ham, bu nasr, albatta, o‘zi yoritgan mavzulari jihatidan ham, yaratgan adabiy janrlari jihatidan ham boy. Chuqur mazmun va nafis shakl uyg‘unligiga X asrda buyuk nosir Badi az-Zamon al-Hamadoniy tomonidan yaratilgan o‘rta asr arab mug‘ombirlik hikoyalarining janri bo‘lgan maqoma janri misol bo‘la oladi.

Mazkur maqolada maqoma janrining paydo bo‘lishi, uning shakllanish bosqichlari, etimologik xususiyatlari va arab adabiyotidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, Badi uz-Zamon al-Hamadoniy, al-Haririy, al-Johiz kabi adiblarning mazkur janr rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Tadqiqot davomida tavsiflash, qiyosiy-tarixiy, tahliliy hamda statistik metodlardan foydalanildi.

Mumtoz arab nasrini o‘rganishda sharqshunoslar tomonidan ma’lum hajmdagi ishlar olib borildi va turli tadqiqotlar tayyorlandi. Akademik I.Yu.Krachkovskiyning arab mumtoz nasrini o‘rganishga qo‘shgan hissasi shubhasiz, beqiyosdir. A.E.Krimskiy va I.M.Filshtinskiylarning o‘rta asr arab adabiyotining umumiy muammolariga bag‘ishlangan asarlarida klassik arab nasriga ma’lum o‘rin berilgan. Maqoma janridagi asarlarni o‘rganishga kelsak, so‘nggi paytlarda bu sohada ma’lum siljishlar kuzatilayotganini

ta’kidlash lozim. Bu borada sharqshunoslar A.A.Dolinina, V.M.Borisov va V.N.Kirpichenkolar Haririy maqomalarining rus tiliga tarjimasini amalga oshirdilar. O‘zbek sharqshunoslaridan Sh. G‘. Shamusarov Hamadoniy maqomalariga bag‘ishlangan tadqiqotni, M. Saidumarov Haririy maqomalariga oid ilmiy ishlarini amalga oshirdilar.

Tadqiqot natijalari. Maqoma janrining paydo bo‘lgan davri, bu janrning asoschisi, janr va uslub xususiyatlari haqida bir-biriga zid fikrlar mavjud. Biz ushbu maqolamizda arab adabiyotida maqoma janrining shakllanish jarayonini o‘rganishga harakat qilamiz.

Maqomalariga janr ta’rifini berishdan avval «maqoma» so‘zining etimologiyasini, unga o‘rta asr arab adiblari tomonidan berilgan ma’noni anglab, tushunib olishga harakat qilamiz.

Arabcha qomuslar-Ibn Manzirning «Lison al-arab», az-Zamaxshariyning «Asos al-balog‘a», al-Javoxiriyning «as-Sahih»larida «maqoma» so‘ziga bir xil-«yig‘ilish», «odamlar guruhining to‘planishi», «turish joyi» degan ma’no beriladi. Morfologik nuqtai nazaridan esa «maqoma» so‘zi «mimi» deb ataladigan masdarga ham, makon otiga ham mansub bo‘lishi mumkin. Sibavayhi «maf’alun» va «maf’alatun» bir xil ma’no kasb etishi mumkin. Ya’ni, makon otini bildiradi va morfologik jihatdan masdarga tegishli bo‘lishi mumkin deb hisoblaydi. «Arablar-deb yozadi u,-«makon» ma’nosini anglatuvchi so‘zlarga xuddi masdardagi kabi «alha» (ya’ni ta-marbuta) qo‘shib yozishga odatlanganlar» [1, 264].

Shunday qilib, Sibavayhi bo‘yicha «maf’alatun» ayni paytda ham makon oti, ham otlashgan ism, ya’ni masdar bo‘lishi mumkin.

Shuningdek « مقام » va « مقامة » so‘zlari o‘rtasida farq yo‘q. Har ikkalasi ham odamlarning yig‘ilishi, to‘planish joyini anglatadi. Shuning uchun ham Ibn Munzir o‘z qomusi «Lison al-Arab»da «maqomun», «maqamatun»-«odamlarning yig‘ilish joyi» deb yozadi.

K.Brokkelman «maqoma» so‘zining islomdan avvalgi davrdan Badi uz-Zamon davrigacha bo‘lgan evolyusiyasini kuzatib, shunday fikr bildiradi: «maqoma» o‘zining dastlabki ko‘rinishlarida islomgacha bo‘lgan davrga borib taqaladi va u vaqtda u qabila to‘planish joyini bildirgan. Keyinchalik ummaviylar davrida u diniy ko‘rinish olib, u bilan xalifalar kengashlarida aytiladigan diniy hikoyalar nomlandi. Lekin IX asrga kelib, u yana o‘zining yuksak ma’nosini yo‘qotdi: tilamchilik hikoyalari maqoma deb nomlana boshladi. O‘zining haqiqiy ma’nosiga u Badiuz-Zamon al-Xamadoniy va al-Xaririy tufayligina erishadi»[2, 196].

« مقامة » (ko‘pligi مقامات)-«maqoma»-odamlarning to‘planish, yig‘ilish joyi, odamlarning oddiy turish joyi bo‘lib, u yerda odamlar odatda hikoyalar eshitadilar, suhbatlar quradilar. Arablarning ham ko‘chmanchi turmush tarzini, ham so‘zga bo‘lgan

muhabbatini hisobga olsak, «maqoma» so‘zining bunday etimologik talqini tushunish mumkin.

Arablarining notiqlik san‘ati, so‘zga bo‘lgan alohida munosabati boshqacha aytganda, sig‘inishi haqida bir necha bor yozilgan ham, gapirilgan ham. Notiqlik va hikoya etish san‘ati juda yuqori baholangan. So‘zni mohirlik bilan muomalada qo‘llash turi ofat-balolardan saqlashi mumkin, degan fikrlar ham mavjud bo‘lgan. Shuning uchun «maqoma» – «turish joyi», «odamlarning yig‘ilishi, to‘planish joyi» o‘z-o‘zidan hikoyachilar va tinglovchilarning mavjudligini nazarda tutadi.

X asrdan boshlab “maqoma” istilohi uslub jihatidan nafis bo‘lgan firibgarlik hikoyalarini ifodalay boshladi. “Maqoma” so‘zining evolyusiyasi shuni ko‘rsatadiki, bu janr nafis suhbatlar shaydolari suhbatlarida paydo bo‘lib, faqat og‘zaki tarzda bo‘lgan. O‘zining adabiy shaklini u faqatgina Hamadoniy ijodi orqali oldi. Yangi janr ziyoli shaharliklar va feodallar o‘rtasida keng tarqaldi [3, 212].

Har qanday yaxshi nasrning boshi bo‘lgan qofiyasiz so‘zlarni ham yuqori darajada hurmat qilish qadimiy arablarining yuksak fazilatlari edi va bu bilan ular boshqa xalqlardan yuqori turardilar. Shoirga faqat qabila xatibi teng deb hisoblanar edi. Hatto u merosxo‘r (o‘rniga boshqa xatib) paydo bo‘lmasidan o‘lishi kerak deb hisoblanardi. Nasriy qobiliyat nazmiy qobiliyatdan boshqa deb hisoblanardi. Agar bir shoir nomalar yozish yoki nutqlar to‘qish bilan shug‘ullansa hayron bo‘lib qolardilar.

Maqomalar adabiyotda avval bo‘lgan hech qanday janrga oid emas. Maqomalar – o‘rta asr arab nasri haqida ma‘lum va ma‘ruf bo‘lganidan bir muncha farq qiluvchi o‘ziga xos janr. Ular nasr va nazmning, nafis bezatilgan badiiy va jonli nutqning xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Nasr va nazmning yagona hikoya etish tizimida almashib kelish islomgacha bo‘lgan davrga borib taqaladi [4, 3].

Maqomalarga janr ta‘rifini berar ekanmiz, bu yerda janr genezisi masalasi o‘rtaga chiqadi. Bu masalaga Zakiy Muborak Badi uz-Zamon al-Xamadoniy maqomalar yaratuvchisi, IX asrning taniqli olimi Abu Bakr Muxammad ibn Durayd esa bu janrning boshlovchisi bo‘lgan, deb yondashadi. Ko‘pgina arab olimlari ham shu fikrdadirlar. Bu xulosa Sh.Shamusarov [5] va A.Kasumova [6] tomonidan ham qabul qilinadi.

Agar al-Xamadoniy adabiyotda yangi janr yaratuvchisi bo‘lsa, Badi uz-Zamonning «ilhom pari»si kim bo‘lgan? Z.Muborak[7] va N.Fauyer[8] ko‘rsatganidek, Ibn Duraydmi? Yoki A.M.Murtad [9] ta‘kidlaganidek, buyuk nasrnafis al-Johizmi? Balkim A.Mes[10] hisoblaganidek, al-Xazrajiydur?

Shunday qilib, Z.Muborak[7, 58] va N.Fauyer[8, 71] ochlik va tilamchilikni tasvirlash Ibn Durayd va al-Xamadoniy hikoyalarida bir xil ekanligini ko‘rsatadilar.

A.M.Murtad esa qahramonlarni tanlashda al-Xamadoniylar Johizga taqlid qilganligini ta’kidlaydi[9, 33].

A.Mes al-Xamadoniylar al-Xazrajilarning yo‘lidan borib maqomalar yaratdi, ulardan biri, xususan, Rusaf maqomasi xuddi Abu Dulafning she‘rlaridagi kabi jargon iboralardan iborat[10, 205].

Maqomalarning yaratilishiga o‘rta asr adabiyotining buyuk vakili Joxiz katta ta’sir ko‘rsatdi. al-Joxiz va al-Xamadoniylar asarlaridagi qahramonlarni ko‘rib chiqar va taqqoslar ekanmiz, ulardagi qahramonlarning-savdogarlar, olimlar, quyi sinf vakillarining kelib chiqishidagi o‘xshashlikka ahamiyat berishimiz kerak [11, 182].

Johiz yangi arab nasrining otasi hisoblanadi. Johiz maktab o‘qituvchisining hayotidan tortib, to Bani Hoshim qabilasigacha, qaroqchilar, Allohning sifatleri, ayollar makruhiylalari kabi turli xil mavzular haqida qalam tebratdi.

Ba’zi bir arab tanqidchilarining fikricha, al-Johizning “Risalat fi-t-tarbi’ va-t-tadvir ” asari maqoma janrining vujudga kelishida asos bo‘ldi.

Yozma tarzda xatiblik uslublari noma janrida ham qo‘llanilgan. Har doim diniy e’tiqodlariga xilof tarzda qadimiy arab voizlarining mavzularidan hayratda qolgan holda qofiyali nasrda yozgan adiblar ko‘p edi.

Noma janrining mashhur namoyondalari ham maqomalarning yaratilishida katta rol o‘ynashgan. Noma janrining rivojlanishi X asrda arab adabiyotida nasrning yetakchi o‘ringa chiqib olishiga olib keldi[11, 184].

900 yilga kelib qofiyali nasr Bag‘dod oliy tabaqalari o‘rtasida urfga aylandi. Lekin viloyatlarda esa qofiyali nasrga munosabat yuqori emas edi. Viloyatlardagi amaldorlar o‘z xatlarini qofiyasiz yozar edi. Lekin keyinchalik qofiyali nasr tez tarqala boshladi.

Aytishlaricha, buidlar vaziri as-Sohib qofiyaga shunchalik kasal bo‘lgan ediki, hatto unga katta xavf bo‘lsa ham qofiyadan voz kechishga qurbi yetmadi.

Rasmiy xatlardan qofiyali nasr uslubi shaxsiy xatlarga ham o‘tdi. IX asrda shaxzoda va shoir ibn Mu’tazz amir va shoir Ubaydulloh ibn Abdulloh ibn Tohirga ta’ziya izhor qilib qofiyasiz tarzda xat yozadi va xuddi shunday qofiyasiz javob oladi. Bu narsani yuz yildan so‘ng tasavvur ham qilib bo‘lmasdi.

Arab adabiyotida X asrda vujudga kelgan maqoma janri o‘zining paydo bo‘lgan kunidan boshlab noma janri qonunlari ta’siri ostida bo‘ldi. Yangi janrning asoschisi hisoblangan Badiuz Zamon al-Hamadoniylar filolog bo‘lganligi ham bejiz emas.

Al-Xamadoniylarning ijodiy yo‘lini davom ettirgan al-Xaririylar o‘zining «Maqomot»larida shunday yozadi: «Maqomlarni birinchi bo‘lib u yaratdi. Lekin Badi uz-Zamon meni o‘z soyasida qoldirib ketdi. U mo‘jizalar yaratdi, undan keyin kim maqoma yozmasin, agar

unga Qudomaning so‘zamolligi berilgan bo‘lsa ham, u Badi uz-Zamonning yo‘lidan borib, uni o‘ziga ustoz sanab, faqat undan qolgan narsalarnigina oladi»[12, 25].

Maqoma janri o‘rta asr adabiyotining «shahar» bosqichiga xos eng xarakterli janrlardan biriga aylandi. Bu janr arab adabiyotidan boshqa bir qator xalqlar, xususan Eron va yahudiy adabiyotiga ham kirdi [13, 432]. Mazkur janr XVI-XVII asrlar Yevropa pikoreska nasrining kelib chiqishiga ta’sir ko‘rsatdi [12, 19], degan fikrlar ham mavjud.

Fikrimizcha, maqoma-tarixiy tugallangan, boshqacha qilib aytganda muayyan zamon chegaralariga ega bo‘lgan janr.

Ehtimol, maqoma janri har qanday boshqa tarixiy shakllangan janr kabi bir paytda muallif asarida qabul etilgan va undan keyingi mualliflar asarlarida yangilanadigan va qayta ishlanadigan, o‘xshash tarixiy voqelikni ifoda etuvchi muayyan tematika bilan boqliq bo‘lgan shakl va mazmun jihatlari izchilligini taqozo etadi. Bu tarixiy voqelik yo‘qolganda esa janrning ba’zi alomatlari boshqa adabiy boshlanma (masalan, «adaba novella»si yoki «xalq romanlari»-«sira»lar)larga kiritiladi. Shakl va mazmunning bo‘linishi janr tarixiy hayoti tugallanishining ishonchli alomatidir.

Maqoma janr sifatida, hikoya etishning maxsus turi sifatida shaharlarning gurkirab o‘sishi va rivojlanishi bilan hayotiylik kasb etdi.

Maqoma arab adabiyoti rivojlanishidagi muayyan bosqich, aynan «klassik» bosqich tomonidan tiklangan va uni yorqin mujassamlashtirgan janr bo‘lib, tarixiy jihatdan ham qiziqarlidir, zero, bu bir paytlar juda qudratli arab-musulmon davlati Xalifalikning tanazzuli davri X asr boshlanishiga to‘g‘ri keladi. Maqomalarning eng rivojlanish bosqichi shu davr bilan bog‘liq.

Klassik davr hikoyachilik janrlarining tarixi va taqdiri janrlar yuzaga kelishi va yo‘q bo‘lishining sur’ati haqidagi masalani o‘rtaga tashlashga imkon beradi. Ularning ko‘pchiligi o‘rta asrlarda bu yerda rivojlanishning yuksak cho‘qqisiga va so‘ngra nihoyasiga yetib, qahramonlik epopeyasi, sira yo‘q bo‘lib, o‘zining yuksak samalarini noarab mamlakatlarda beradi.

Maqomalar yangi o‘ziga xos adabiy janr sifatida keng shuhrat qozondi. Bu janrda 70 ga yaqin adiblar ijod qilgani ma’lum. Maqomalar yuqorida aytib o‘tganimizdek, Yaqin va O‘rta Sharqdagi ba’zi xalqlar, xususan, Eron va yahudiy adabiyotiga ham kirib keldi.

Shunday qilib adabiyot va madaniyat muarrixlari maqomalarda ham xalifalikning tanazzuli davrining tarixini tushunish uchun muhim manba, ham xalifalikdagi ijtimoiy hayot haqida ma’lumot topish mumkin. Bu haqda maqoma bilan u yoki bu darajada bog‘liq bo‘lganlar doirasi ham dalolat beradi. Ular orasida nafaqat janr klassiklari – to‘plamlar mualliflari Abu Dulaf, Ibn Durayd, Badi uz-Zamon, Haririy, Zamaxshariy, As-Suyutiy,

Muvaylihiy, Yazijiylarni atash mumkin. Maqoma janrida al- Joxiz, Ibn Qutayba, Abd Rabbihi, al-Xusliylar ham qalam tebratgan.

XII asrdan keyingi maqoma janrining rivojlanishi adabiyotning bu janri o‘z mazmuni bilan muttasil o‘zgarib, voqelikning tobora ko‘proq sohalarini qamrab olganligini ko‘rsatadi. Mahmud Zamaxshariy XII asrdayoq maqoma janrining mazmunini o‘zgartirib, uni diniy-didaktik yo‘nalishga yo‘naltirgan. Zamaxshariy, asosan, axloq masalalariga bag‘ishlangan maqomalarida dialoglardan, dinamik syujetlardan chetlanib, bevosita sof ma’rifiy maqsadlarga daxldor masalalarga alohida e’tibor qaratgan.

Xulosa qilib aytganda, maqoma janri arab mumtoz nasrining eng muhim va o‘ziga xos badiiy hodisalaridan biri hisoblanadi. Ushbu janr X asrda shakllanib, qisqa vaqt ichida yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarildi hamda arab adabiyotining rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Maqomalarda nasr va nazm uyg‘unligi, badiiy tasvir vositalarining boyligi hamda tilning nafisligi yorqin namoyon bo‘ladi. Mazkur janrda bundan keyin yaratilgan barcha mahsul oddiy taqliddan nariga o‘tmadi. Lekin bu janr asarlari hatto XX asarda ham yaratildi.

Maqoma janrining taraqqiyotida Badi uz-Zamon al-Hamadoniy va al-Haririy kabi adiblarning xizmatlari alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Ular ushbu janrni mukammallashtirib, unga yuksak badiiy-estetik mazmun bag‘ishladilar. Keyingi davrlarda esa maqoma janri nafaqat arab adabiyotida, balki Sharq va Yevropa adabiyotlarining ayrim yo‘nalishlariga ham ta’sir ko‘rsatdi.

Maqoma janri arab nazmi va arab nasri o‘z taraqqiyotining eng oliy pog‘onasiga ko‘tarilganda arab badiiy so‘z san’atining muhim janrlaridan biri va o‘ziga xos sintezining qonuniy mahsuli sifatida paydo bo‘ldi. Arab nazmining eng yaxshi namunalaridan biri sug‘orilgan maqomalar «oliy poetika», boy badiiy tasviriy uslublari bilan ajralib turadi. Unda keng muqoyasa va mubolag‘a, istiora, tashbih va tajnis mo‘l bo‘lib, mukammal qofiya va yaxshi me’yorlangan ritmika alohida ajralib turadi.

Maqoma janri arab badiiy so‘z san’atining shunday bir bosqichi namunasiki, bunda arab tilining boy so‘z zahirasi o‘zining har tomonlama ifodasini topdi.

Maqomalar yuksak badiiy uslub va nafis bezatilgan tilga ega bo‘lib, muallif yashab ijod etgan davr jamiyatining real voqeligini aks ettiradi. Maqomalar janrining xususiyati yana shundan iboratki, u oddiy har kunlik mavzularni yuqori saviyadagi badiiy so‘z bilan ifoda eta oladi.

Shuningdek, maqomalar o‘rta asr arab jamiyatining ijtimoiy, madaniy va axloqiy hayotini aks ettiruvchi muhim manba sifatida ham qadrlanadi. Ularning mazmuni, badiiy uslubi va til boyligi bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb

etmoqda. Shu bois maqoma janrini o‘rganish arab adabiyoti tarixini chuqurroq anglashda muhim ilmiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Sibavayhi. Al-Kitab. Al-Qismu-s-saniy. – Qohira, 1988.
1. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. – Москва, 1961.
2. Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. Москва, 1965.
3. Saidumarov M. Xaririy maqomalari. – Toshkent, 1996.
4. Шамусаров Ш.Г. "Макамы ал-Хамадани как памятник арабской художественной прозы". Автореферат канд. дисс. – Москва, 1988.
5. Касумова А.Ш. Возникновение макамого жанра в арабской литературе. Автореферат канд.дисс. – Москва, 1989.
6. Muborak Zaki. An-nasr al-fanni fi-l-qarn ar-robi’ al-hijriy., al-qism al-avval va -l-qism as-sani. – Qohira, 1957.
7. Badi az-Zamon al-Xamadoni. Makomot /taxkik Fauyer N. – Byeyrut, 1979.
8. Murtad Abdul Malik. Fannu-l-maqomot fi-l-adabi-l-arabiy. – Al-Jazoir, 1980.
9. Мец А. Мусульманский ренессанс / Пер. с нем. предисл..., библиогра. указ. Бертельса Д.Е. – Москва, 1966.
10. Мухтаров Т. А. Саттиев Л. И. Шамусаров Ш. Г. Очерки средневековой арабской прозы. – Тошкент, 1992.
11. Макамы аль-Харири /пер.с.араб.Борисова В.М. Долининой А.А. и Кирпиченко В.Н. с предисл. Борисова В.М., Долининой А.А. – Москва, 1987.
12. Крымский А.Е. История арабского литературы. – Москва, 1911.